

Милић Ј. МИЛИЋЕВИЋ
Историјски институт
Београд

НЕВЕРНА ЦАЈА ИЛИ РАЗВОД ЈЕДНОГ ОФИЦИРСКОГ БРАКА*

Анстракт: Чланак говори о једној од врло ретких појава у животу српског друштва почетком 20. века - разводу брака у једној угледној официрској породици. У раду се наглашавају сличности, као и евентуалне разлике у односу на једну општу статистичку слику.

Кључне речи: официрски брак, неверство, развод.

"Услед Њеног брачног поступања самном за време 23 год, услед Њених небројаних превара, услед њеног и сувишног љубоморства које је прешло у болест, услед Њеног блудног понашања у овом друштву, услед Њеног дружења са не равнима, услед Њених небројаних неваљалстава и небројаних чудеса које се не дају описати, приморавала ме је повише пути да живот раскинем па на послетку долазио сам до решења да себи и Њој живот одузmem, услед свега довела је до тога да љубав међу нама престане чиме ме је довела да и противу моје црквене заклетве пођем на погрешан пут што је и она сама у прошлости чинила и на послетку је дошло до развода."¹

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српско друштво од друге половине 17. века до краја Првог светског рата. Постојаност и промене* (Ев. бр. 147027).

¹ Већи део грађе искоришћен у овом тексту налази се у приватном поседу. Љубазношћу једног од потомака породице Ванлић (Ванлић), госпође Наде Разуменић ова грађа дата нам је на увид због чега се овом приликом најтоплије захваљујемо.

Овако је пред крај свог живота, у једној од својих бележница у поглављу "*Цајина невера, обмана и превара*" крах своје брачне везе описао, артиљеријски потпуковник у пензији Ђорђе Т. Ванлијћ (Ванлић).² Користећи управо ово његово сведочанство, покушаћемо да представимо настанак, трајање и окончање једне брачне заједнице, да њене елементе упоредимо са неким општепознатим, и коначно, понудимо одговор на питање, зашто је до овог развода уопште дошло.

Први од актера ове брачне приче, Ђорђе Ванлијћ потицао је из досељеничке породице, каквих је у Београду и Србији у првим деценијама 19. века био заиста немали број. Наиме, родоначелник породице, Ђорђеов отац, Тома Ванлија био је пореклом из области око језера Ван у Јерменији, одакле се, преко Цариграда са својим оцем и стрицем, почетком тридесетих година 19. века доселио у престоницу.³ Убрзо по доласку, већ прилично времешни Тома, засновао је породицу.⁴ Његова изабраница Марија, кћер механике Богдана Величковића, била је више од три деценије млађа од супруга, због чега га је знатно и наджевила умревши у 67-ој години живота.⁵ Упркос великој разлици у годинама брак Томе и Марије, барем што се потомства тиче био је прилично плодан. Марија је родила четворо деце, кћер и три сина, од којих је Ђорђе био други по реду.⁶ Турцијски занат којим се Тома бавио у почетку је био уносан, о чему сведочи куповина плаца и једноспратне кућа на Теразијама. Но, пред крај Томиног живота ситуација се окренула. Тома је банкротни-

Почетни цитат, као и остали наводи дати су према оригиналу без икаквих правописних интервенција.

² Литература на тему брака и развода, посебно она црквене провинијенције, прилично је богата. Види. Цисарж А. Бранко, *Један век периодичне штампе Српске православне цркве*, Београд, 1986, стр. 157-158. Од најновијих издања види. Вулеутић А, *Брак у кнежевини Србији*, Београд, 2008, стр. 292-302.

³ Породични подаци не говоре прецизно ко је од двојице браће, Шаин или Назер, Томин отац, а ко стриц. Породична заоставштина (даље П. 3.)

⁴ Према каснијем препису умрлице Тома је умро децембра 1854. у доби од "преко 70 године" из чега се може закључити да је рођен почетком осамдесетих година 18. века.

⁵ Марија, рођена Величковић, родила се 1815. а умрла 30. јуна 1882. Извод из књиге умрлих у породичном власништву. Сви овде наведени датуми дати су према старом календару.

⁶ Михаило је рођен 1846. а преминуо као студент 1866. године. П. 3.

рао оставивши дуг од 400 дуката, због чега су кућа и плац били продати намиравши тек нешто више од половине дуга.⁷ Материјална оскудица нагнала је Ванлијће да се окрену војничкој професији која ће у овој, а затим и у наредној генерација постати део њихове породичне традиције. Стазом будућих официра кренуо најпре најстарији Јован, а потом и две године млађи брат, Ђорђе.

Други син Томе Ванлије, рођен је марта 1844. у Београду. У српској престоници Ђорђе је завршио основну школу и два разреда гимназије, а потом се као помоћник посветио трговачком занату. Њиме се бавио до јануара 1869. када се као добровољац пријавио у трупу. Тиме је започео војничку каријеру дугу више од три деценије.

Очигледно се добро снашавши у новој средини, а за оно време и доста школован, Ђорђе је брзо напредовао. После само пет месеци служења у трупи постао је подофицир (каплар), а фебруара 1876. стекао је и први официрски чин (потпоручник).⁸

Ђорђе Ванлијћ био је и учесник српско-турског рата 1876. године. Као водник 1. батерије Јаворске бригаде учествовао је у биткама на Јавору, Кушићима и Кревету, као и великој завршници на Ћунису. Рат му је донео сребрну и златну медаљу за храброст, као и унапређење у чин поручника, новембра 1876. Период до почетка новог рата Ђорђе Ванлијћ провео је на положају ађутанта начелника артиљерије Јаворске бригаде, а сам рат дочекао је поново као артиљеријски водник, овог пута 2. батерије Јаворске бригаде.⁹

⁷ Кућа и плац продати су за суму од 243 дуката. *Живети у Београду, 1842-1850. Документи управе града Београда*, књ. 2, Београд, 2004, стр. 401; Перуничкић Б, *Управа Вароши Београда 1820-1912*, Београд, 1970, стр. 276-277.

⁸ *Књига о личним и службеним односима официра*. П. 3.

⁹ Исто.

Пауза између два ратна сукоба означила је и велику промену у Ђорђевој приватној животи; одлучио се на просидбу. Да ли је на ово утицало суочавање са смрћу, неминовном пратилицом сваког ратног сукоба, чињеница да је његов старији брат баш у то време, 1876. године, добио прву принову, или свест да је већ загазио у четврту деценију живота, тешко је рећи. У сваком случају у септембру 1877. поручник Ђорђе Ванлић испросио је своју будућу невесту и тиме отпочео причу о брачној срећи, уједно и несрећи двоје супружника.

Изабраница Ђорђева, била је Јелисавета кћи београдског трговца Јована Калабића.¹⁰ Јелисавета, Цајка или Цаја Калабић, како су је најчешће звали родила се јула 1862. усред ванредног стања изазваног инцидентом код Чукур чесме. Због ових догађаја Јелисавета је била рођена на тлу Аустрије, у Панчеву где су Калабићи избегли након почетка турског бомбардовања. Низ наредних година Јелисавета је била једино дете у породици, све до пролећа 1877. када се у мају те године родио њен, вероватно дуго очекивани брат, Живојин.¹¹

Јелисаветина мајка Сара била је родом из Босне, највероватније из Приједора, док о месту рођења њеног оца Јована Калабића нису сачувани никакви подаци. Зна се само то да је био вере православне и да је рођен 1828. године.¹² О Јовановим трговачким пословима такође су не зна се ништа, осим да је, барем судећи по миразу, и каснијим забелешкама његовог зета, у томе био прилично успешан.

Након Сарине смрти Јелисаветин отац и Ђорђево таст брзо је нашао утеху и после свега неколико месеци, у априлу 1880. поново се оженио.¹³ Његова брачна сапутница постала је извесна Перса родом из *Прека* коју је, иако десет година млађу од себе, такође надживео.¹⁴ Непуна три месеца после Персине смрти, крајем октобра 1890. Јован је довео и трећу жену. Нова супружница, Милева, била је кћи окружног лекара Косте Миловановића Бошњачког, родом из

¹⁰ У овом периоду чак 43% официрских супруга потицало је управо из трговачких породица. У односу на њихов сталеж заступљеност невеста из породица других професија занемарљиво је мала и креће се у омеру од једва неколико посто. Види. Бјелајац М, *Женидбе официра српске и југословенске војске 1881-1914*, Годишњак за друштвену историју (ГЗДИ), год. 2, св. 1, 1995, стр. 25-26.

¹¹ Живојин, Жика Калабић родио се 18. маја 1877. П. 3.

¹² Према Ђорђевој забелешкама његов наставник рођен је 17 децембра 1828. П. 3.

¹³ Сара је умрла 14. јануара 1880. П. 3.

¹⁴ Перса је умрла 7. августа 1890. у, како је у забелешкама наведено, 52. години. П. 3.

Смедерева. Као и Јован и она је била удовица због чега су је по бившем супругу у породици крстили надимком "Мила Бошњачки". Милева је такође била знатно млађа од Јована, неких петнаестак година, па га је, за разлику од својих претходница накратко и надживела. Јован је умро крајем 1895. а његова супруга у пролеће 1897. године.¹⁵

Тешко је поуздано рећи колико је оваква породична историја и присуство чак две маћехе утицала на Џајин лични односно, брачни живот. У време мајчине смрти и очевог брака са првом маћехом она већ није била девојка, док је у тренутку доласка друге, њен сопствени брачни стаж превалио више од деценију. С друге стране, отворено неверство у односу на супруга, хронолошки се прилично поклапа са временом после очеве смрти. Без обзира на све ово, Јелисаветина брачна веза имала је обележје једне специфичне несталности, слично као и код њеног оца.

Као што је већ више пута истакнуто, у градској средини Србије 19. века бракови склопљени унутар професионалних група, били су више него учестала појава. Стога су се девојке из занатлијских кућа готово увек удавале за занатлије, а оне из трговачких за трговце и сл.¹⁶ Ипак, у оквирима ових одредница постојало је и једно потправило. Изабранице војних старешина у великом броју случајева биле кћери из градских трговачких кућа при чему су оне из престоница, како због броја становника, тако и величине гарнизона, релативно предњачиле. У последње две деценије 19. века (1881-1899) овај проценат премашивао је 43% од укупног броја официрских бракова, док је у неким гарнизонима у унутрашњости као нпр. у Ваљеву, овај број досезао од чак 56%.¹⁷ Судаћи по тој статистици, брак поручника Ђорђа Ванлијћа и његове изабранице Јелисавете, рођене Калабић, био је само један од мноштва сличних, те се разлика у њи-

¹⁵ Подаци о Милиној старости доста се разликују. Према једном наводу венчање између Јована и Миле било је 28. октобра 1890. уз напомену да је Мила тада била стара 48 година. По другом наводу Мила је умрла 8. а сахрањена 10 маја 1897. у 57-ој години. Јован Калабић умро је 1. децембра 1895. П. 3.

¹⁶ Вулетић А, *Власт мушкарца, покорност жена - између идеологије и праксе, Приватни живот код Срба у деветнаестом веку* (пр. Столић А. и Макуљевић Н.), Београд, 2006, стр. 123, даља библиографија ауторке на ову тему, исто, стр. 1004.

¹⁷ Бјелајац М, н. д, стр. 23; Милићевић М, *Удаја Ваљевки за официре крајем 19. и почетком 20. века*, Гласник Историјског архива Ваљево (ГИАВ), бр. 32/1998, стр. 105.

ховом друштвеном и социјалном пореклу не може узети као основа за накнадни раскол њихове брачног везе.

Констатација да различитост у социјалном пореклу није била главни или бар доминантни разлог за каснији развод била је утемељена и самим начином тј. процедуром склапања брака, у коме су оба супружника била брижљиво "проверена" при чему се не мисли само на друштвено окружење него и на постојање посебних правила донетих од стране самих војних органа. Наиме, већ почетком шездесетих година 19. века, упркос чињеници да је официрски кадар, био по броју готово занемарљив, постојала су јасна правила о женидби која су регулисала не само друштвени, већ и материјални положај супружника.¹⁸ Нове законске одредбе, оне из 1872. по којима је овај брак склопљен, и сви каснији закони и правила, из 1898, 1899. и 1901. године ову тенденцију су само продубиле сводећи личну одлуку и приватност супружника на најмању могућу меру.¹⁹ Будућа невеста морала је имати "доказане моралне квалитете" а њен потенцијални просилац чин виши од поручничког, пошто према Закону о женидби 1872, актуелном у времену склапања овог брака, најмлађи официри (п. пор. и пор), нису имали право на женидбу, осим у случају да брак није угрожавао њихово материјално стање. У пракси то је значило обезбеђивање додатног годишњег прихода, у висини од 100 дуката за чин потпоручника или 60 за чин поручника.²⁰ Приход је морао бити гарантован (депонован новац или поседовање непокретности), а обезбеђивао га је младожења, или у још чешћем случају млада, у облику мираза.²¹

¹⁸ Овде се мисли на Закон о војничкој дисциплини од новембра 1862. и Закон од женидби официра од фебруара 1864. Текст овог другог није објављен у Збирци закона и прописа Краљевине Србије. М. Бјелајац, н. д, стр. 20.

¹⁹ Закон о женидби официра и војника од 20. октобра 1872; Закон о женидби официра подофицира и редова од 3. 8. 1898 и Правила за извршење закона о женидби официра, подофицира и редова од 4. 3. 1899. (СВЛ, 1898, стр. 782-786; 1899, стр. 315-316); Закон о женидби официра, подофицира, каплара и редова од 24. 12. 1901, (СВЛ, 1901, стр. 1179-1184.).

²⁰ Један дукат вредео је 5, 025 динара, а један грош 0,215 дин.

²¹ Бјелајац М, н. д. стр. 20.

Почетак брака између Ђорђа и Јелисавете био је у овом погледу типичан. Ђорђе је захваљујући будућем тасту обезбедио потребну своту, "100 дуката на име трошкова око свадбарине" као и додатних 500, примљених као мираз.²² Само венчање обаљено је 4.

²² Бележница Ђ. Ванлија, II. 3.

фебруара, 1879, а трошкови око свадбе и невестине спреме, како је такође записано, изнели су 1308 динара.²³ Судаћи по овом, склапање овог брака у друштвеном, као ни материјалном погледу, није у почетку имало никакву значајнију препреку.

Солидно материјално стање наставило се и касније, понајвише због Ђорђевог напредовања у служби. Три године после женидбе био је унапређен у чин капетана 2. класе, а пет година потом, и у капетана 1. класе. Први виши официрски чин мајорски, Ђорђе је стекао у августу 1892, а чин потпуковника, са којим је и окончао војничку каријеру, августа 1896. године.²⁴ Свако од унапређења подразумевало је наравно и све већу плату, која је од времена женидбе порасла за готово три пута, доспевши до износа од више 7000 динара годишње.²⁵

Сведочанство о више него добром материјалном стању пружају и подаци о куповини две куће у Нишу. Прва од њих, власништво Јеврејина Монадема Лозана, купљена је 1882. за суму од 350 дуката. Године 1896. Ванлијћи су дошли у посед још једне некретнине. Била је то кућа покојног Јакоба Мустафића Турчина, процењена на износ од 12 200 сребрних динара.²⁶ На списку крупнијих куповина нашле су се и кола (двоколице) купљене од удовице Грује Мишковића, брата генерала Јована Мишковића. Супружници су поседовали и хартије од вредности, углавном обвезнице државног зајма, а сама Цаја и прилично вредан накит. Према забелешци Ђорђа Ванлијћа, крајње ревносног када су материјалне вредности биле у питању, укупан породични капитал концем 1891. износио је 15 000, да би се почетком 1896. ова свота попела на готово 21000 динара.²⁷ У тадашњој Србији са просечном дневницом од свега неколико ди-

²³ Према другом Ванлијћевом наводу свадба и спрема коштали су 6450 гроша чаршијских или нешто више од 109 талира цесарских.

²⁴ *Књига о личним и службеним односима*. П. 3.

²⁵ Овде се мисли на потпуковничку плату чија је основица, без додатака износила 7073 динара годишње. Опширније. Милићевић М, *Реформа војске Србије 1897-1900*, Београд, 2002, стр. 80-87.

²⁶ Према Ванлијћевим забелешкама укупна цена ове куће заједно са разним државним таксама и издацима досегла је своту од 13 000 динара. У Ђорђевој тестаменту из 1905. вредност куће процењује се у износу од 12 до 14 000 динара. П. 3.

²⁷ Бележница Ђ. Ванлијћа. П. 3.

нара, Ванлијћи су заиста били све само не сиромашни, те се стога оскудица, као озбиљан разлог за њихов брачни раскол, сигурно не може узети у обзир.

Како побројане околности из домена друштвеног, као ни материјалног, не дају никакве ваљане доказе, чак супротно, говоре у корист одрживости овог брака, преостаје једино биолошка аргументација. Она пре свега почива на чињеници да је старосна разлика међу супружницима била више него уочљива и износила готово пуних осамнаест година. Ипак, иако се ова разлика чини претераном, са становишта тадашњег живота у Србији, она иако нешто ређа, није била баш толико неуобичајена. Статистика указује да су бракови житеља Београда, код којих је младожења био 16 до 18 година старији од невесте били заступљени са близу 5%, а да је већ следећа старосна група (11 до 15 год. старији) доспевала чак и до 18%.²⁸ Ова појава објашњава се чињеницом да су мушкарци у граду, посебно српској престоници, ступали у брак знатно касније (око пет година старији од оних на селу), па су стога били у прилици да бирају млађе партнерке.²⁹ Због већ наведених прописа, ова тенденција је у случају војних старешина, била још више изражена, па брак Ђорђа и Цаје ни по овом питању не одудара много од осталих. Ипак, сама чињеница да се брак почео распадати после деценије заједничког живота у време када је Ђорђе већ увелико био у шестој деценији, а сама Цаја, као што ћемо касније видети још увек телесно захтевна, нагони на мисао да је незадовољство у интимним сферама живота, доминантни, ако не главни разлог отуђења, неверстава и коначно развода двоје супружника.

Приметно обележје овог брака представља и одсуство потомства, мада се разлози за ово, барем према грађи коју поседујемо, не дају категорички објаснити. Но овакво стање, ипак није била сасвим неуобичајено, поготово ако се узме у обзир да је један део знатан део официрског кора у Србији, нарочито онај највиши, у око четвр-

²⁸ Прве статистичке анализе старосне доби супружника датирају из 1885. тј само шест година иза склапања овог брака. Вулетић А, *Брак у кнежевини Србији*, стр. 158-169.

²⁹ Вулетић, А, исто, стр. 169.

тини брака остао без порода.³⁰ Према томе, ни у овом погледу, брак Ђорђа и Јелисавете, није се одликовао неком посебном оригиналношћу.

Све наведено сугерише да су разлози за Јелисаветину прељубу били по свему судећи лични, а да је највероватнији узрок томе био њен темперамент с једне и супружничка "некопампатибилност" проузрокована његовим годинама, с друге стране. Јелисавета Ванлијћ је стога потражила љубавника, а то је био њен први комшија, абација Воја Марковић, власник радње у улици Краља Александра 39, иначе председник абацијског занатлијског удружења.³¹ Са њим је током 1901. Цаја у љубави провела најмање седам месеци, окончавши везу свађом, наводно због неког прстена. О овоме, постојале су касније изјаве барем три сведока, Цајиних комшиница, од којих је једна, госпођица Персида Ристић, била и њена релативно блиска рођака (сестричина).³²

Да ли је Јелисаветин супруг убрзо сазнао или барем понешто наслућивао о њеном "љубавном и блудном животу" у престоници не може се поуздано рећи. Судећи по његовој реакцији највероватније јесте, пошто је Јелисавета одмах након ових збивања, зиму 1901/1902. провела у Неготину где је Ђорђе, као командант 13. окружне команде, боравио од почетка новембра 1900. године.³³ Уочљиво је, мада нејасно, зашто је Јелисавета, већ и тада живела одвојено од мужа. Артиљеријски мајор, касније потпуковник Ђорђе Ванлијћ у периоду од априла 1892. до новембра 1900. променио је чак шест градова, неке и по два пута, при чему је његова супруга и даље боравила у престоници.³⁴ Устаљени обичај да официрске супруге прате своје мужеве током њихових службених сеоба, био је,

³⁰ Милићевић М. и Поповић Љ, *Генерали војске кнежевине и краљевине Србије*, Београд, 2003, стр. 13; *Приватни живот*, стр. 756.

³¹ Јелисавета је тада становала у броју 37. у истој улици.

³² П. З.

³³ П. З.

³⁴ У пролеће 1892. Ђорђе је из Ниша прекомандован у Пирот, а затим у Књажевац. Одатле је премештен у Зајечар да би потом, 1894. био враћен у Књажевац. Из Књажевца је пресељен за Ниш, затим Крагујевац и Ћуприју, да би се указом од 12. октобра 1900. коначно скрасио у Неготину. П. З.

иако омрзнут, својеврстан неписан закон, коме се Јелисавета и Ђорђе из непознатих разлога, очигледно нису приклонили.

У граду Неготину дошло је до почетка дефинитивног разлаза супружника окончаног три године касније формалним разводом брака. Цајиној жељи за одлазак из Неготина, образложеној рђавим здравственим стањем тобож изазваним лошим климатским условима и жељом да буде близу свог брата Живојина, Ђорђе се није противио. Супротно, уз свој пристанак дао је Јелисавети и велико материјално обештећење које у дотадашњој пракси барем вишег официрског кора, у неким околностима, није био толико јединствен случај.³⁵ У ова средства ушао је практично сав некадашњи мираз, у укупном износу од 14 000 динара. Цаји су враћене и све покретности и предмети унети у брак, а такође обећана и доживотна новчана потпора уз прећутну обавезу да као официрска жена у интересу свог угледа, исто као и мужевљевог, строго води рачуна о свом моралу. Како је договорено, обећана потпора била је у висини од 120 динара месечно.³⁶

Јелисавета је напустила Неготин 30. марта 1902. вративши се у Београд, док је потпуковник Ванлијћ овде остао на дужности још пуне две године. У неготинском гарнизону је почетком 1904. дочекао своје пензионисање да би се убрзо након тога преселио у Ниш.

Постигнутим споразумом брачна афера изгледала је барем привремено окончана, но Цаја је недуго по повратку у Београд пронашла себи новог љубавника. Био је то берберски калфа Љубомир Гостиварски родом из Фаркаждина у Аустроугарској. Са њим и породицом Љубиног ортака Саве, у Балканској улици бр. 33, Цаја је јавно живела, да би након окончања ортаклука и продаје радње, љубавници прешли на тло суседне монархије. Овде су замећући траг, живели најпре у Земуну, а потом у Новим Бановцима да би се у јануару 1905. обрели у Љубином родном Фркажду, о чему су постојали бројни искази не само службених, него и разних приватних ли-

³⁵ Тадашњи потпуковник, будући генерал и намесник Јован Белимарковић, након преране смрти своје супруге Бисеније, кћери Стојана Симића нудио је њом брату Ђорђу, повраћај примљеног мираза у наводној висини од 10 000 дуката. Топаловић О, *Генерал Белимарковић*, Врњачка Бања 1998, стр. 63.

³⁶ П. 3.

ца.³⁷ Међу овим другим било је комшија, ортака и њихових жена, а по обичају најревносија била је наравно Јелисаветина родбина. Сестричина Персида у овоме се поново истакла и то не само као потенцијални сведок на суду, него и као врло ангажован сакупљач "гласова за Цају" за шта јој је од стране Ђорђа дата и новчана награда у висини од 14 динара.³⁸ Иза Персиде није заостала ни Јелисаветина сестра од стрица Настасија Л. Радатић. Она је наводно "затекавши" љубавнике током полног чина, жени Ђорђевог брата Јована Катарићи, до у детаље описала све ове крајње ласцивне сцене.³⁹

Током трајања својих љубавних веза, Цаја је према исказима сведока, била врло широке руке, дарујући и подупирући своје партнере знатним материјалним средствима. Абацији Воји поклањала је одећу, златан накит и предмете, а неретко давала му је и готов новац. Још галантнија Цаја је била према Љубомиру Гостиварском. Њега је не само даривала него и издржавала, да би му коначно, у улици Краља Александара, (Фишекцијска), и берберску радњу отворила.⁴⁰ За овај ортачки подухват Јелисавета је Љубомиру дала 500 динара, при чему су само за два огледала вредела више од 60. Да ли је Јелисавета по природи заиста била великодушна, или је сваковерним даривањем једноставно намиривала разлику у годинама остаје непознаница пошто старост њених љубавних партнера, у документима није наведена. Да је Јелисавета ипак била великодушна особа показује и њен однос према брату Живојину кога је такође материјално помагала. Добрим делом захваљујући њеном новцу Живојин је у тадашњој Студеничкој улици, насупрот некадашњој војној болници, отворио бакалницу а затим и кафану знану по имену "Гурко".⁴¹

Нови Јелисаветин љубавник, Љубомир Гостиварски, није био једина промена од времена споразумног раздвајања двоје супружника. Ђорђе је у међувремену такође променио свој професионални а тиме делимично и друштвени положај. Указом од 7. фебруара 1904.

³⁷ Исто.

³⁸ Персида су у међувремену удала променивши презиме у Ђорђевић. Види Прилог.

³⁹ Ово бизарно сведочанство, из разумљивих разлога, овде нећемо навести. П. 3.

⁴⁰ Радња, у броју 1, у ул. Краља Александра, отворена у ортаклуку са Савом (?) убрзо је променила власника, пошто је берберину Милану Тимотијевићу, била препродата за суму од 350 динара. П. 3.

⁴¹ П. 3.

из активне војне службе преведен у пензију, а слично је по сопственој молби непуне две године раније учинио и његов старији брат Јован.⁴² Захваљујући овом, службени и породични, а нарочито Ђорђеви лични углед, постали су за нијансу мање изложени друштвеним погледима и потенцијалној осуди.

Прва последица ових нових околности збила се већ у јесен 1904. када је Јелисавети, закључно са октобром месецом, обустављена исплата договорених 120 динара материјалне помоћи. Штитећи свој интерес Цаја се обратила Нишком првостепеном суду тражећи да се Ђорђево непоштовање уговора санкционише и да се због исплате дуга на његова примања (5500 динара годишње пензије) стави забрана. Ову молбу, будући одбијену, Цаја је поновила и пред Касационим судом као вишој инстанци.⁴³

Супружничка реакција на ово прилично неуобичајена, али истовремено врло радикална. Почетком 1905. Ђорђе је поднео тужбу за развод и одлуком Београдског духовног суда, од 9. марта 1905. добио спор. Према одлуци Суда кривица за развод брака приписана је Јелисавети и њеној вези са Љубомиром Гостиварским због кога је, како је наведено, чак и отаџбину оставила преселивши се на тло суседне монархије. Доказе изнете приликом претреса Јелисавета није порицала. Правдала се једино да *"као здрава и одржана жена није могла без мужа опстати него је морала тражити себи природног задовољства у полном смешавању"* Додала је и то, да она развод није тражила, већ само то да се уговорених 120 динара и даље исплаћује, или да се у супротном врати назад мужу.⁴⁴ Не прихвативши ове наводе Суд је пресудио у корист тужитеља при чему је Јелисавета *"као блудница"* изгубила свако право на сваку материјалну потпору. Уз то, Суд ју је принудио да на име таксе и осталих трошкова надокнади бившем мужу трошкове у висини 600 динара. Цаји је одузето право на други брак, мада га је и Ђорђе, с обзиром на то да је прешао шездесету годину старости, могао добити само уз благослов Архиепископске власти.⁴⁵

⁴² Исто.

⁴³ Исто.

⁴⁴ П. З.

⁴⁵ Исто.

Иако је развод, у Србији оног времена, био релативна реткост не може се рећи да је то била баш потпуна непознаница пошто статистички, као и неки други подаци, дају о томе потпуно другачију слику. Наиме, број разведених бракова у Краљевини Србији био је "изненађујуће велики" када су у питању источноевропске земље попут Русије, а сличан или тек нешто мањи у односу на католичке или протестантске државе на западу, у Енглеској, Немачкој, Аустрији или Француској.⁴⁶ Изузетак од овог била је само Данска са чак 3,5% развода, док је на Балкану овај примат држала Бугарска са 2,3%.⁴⁷ Домаћа статистика броја развода била је нешто скромнија иако је и она у две последње деценије 19. и првим годинама 20. века била у приличном порасту. Док је у периоду од 1883. до 1899. разведен само 271 брак или 1,2% од склопљених, у наредном периоду, од 1899. до 1908, тј. у оном који је за нас овде актуелан, број се попео на 374 или нешто више од 1,5%.⁴⁸

Упркос мишљењима присутним чак и међу црквеним круговима која се у брачно неверство третирала више као последицу, а мање као узрок, оновремена статистика је у квантитативном погледу показивала сасвим супротну слику.⁴⁹ У актуелном периоду од 1899. до 1908, брак је у чак 60, изузетно и 70% (1906.) случајева раскинут управо због неверства, махом жениног, док је друга страна за ово окривљена у тек сваком четвртном спору.⁵⁰ Судећи и по овом, Ђорђева и Јелисаветин брачна веза била је заиста крајње типична, не само

⁴⁶ Вулећић А, према W. Wagner, *Marriage, Property and Law in Late Imperial Russia*, *Брак у Кнежевини Србији*, стр. 187-188.

⁴⁷ *Статистички годишњак краљевине Србије*, (СТАТ) 4/1898-1899, стр. 631-634; 12/1907-1908, стр. 877.

⁴⁸ У првом случају на 21 996 склопљених бракова, а у другом на 24 479. За Србију у 1900. години наводе се подаци од чак 2,9% разведених бракова. Уп. СТАТ, 6/1901, стр. 726-728.

⁴⁹ Анализирајући узроке 460 бракоразводних парница у 1886, колико за епархију београдску сам наводи, Алекса Илић сматра да је њихов првенствени разлог *ступањ нашег развитка и образовања*. Потом се као разлог наводи *начин закључивања самих бракова*, а иза тога, *напрасита нарав мужевљева и сурово поступање са женом*. *Нарушавање брачне верности*, као разлог, наводи се тек након тога. Илић А, *О брачним парницама и узроцима који њих изазивљу*, Хришћански весник, год 9, бр. 2, феб. 1887, стр. 81-91.

⁵⁰ СТАТ, 12/1907-1908, стр. 872; Вулећић А, *Брак у Кнежевини Србији*, 189-190.

током свом настанка и трајања, него још више, по обележјима свог нестанка.

Приказан бројчани однос сигурно није значио да су жене биле мање верне од мушкараца него је, како су аутори већ закључили "женино неверство знатно мање толерисано од мужевљевог".⁵¹ Ни сам проценат броја "неверних", било једне било друге стране, вероватно не одговара правој истини. Оптужба за неверство била је само најјачи, зато и најкоришћенији формални разлог да се развод одмах узме у поступак, тј. без евентуалног законског рока од три године раздвојеног живота што је у неким случајевима доводило до практичне немогућности развода брака.⁵² Ово нарочито ако би једна од страна, што је и овде био случај, боравила у иностранству или се, опет исто као и у случају Јелисавете, није знало њено тачно пребивалиште. Једноставно речено, оптужба за неверство била је најефикаснији начин да се једна од страна што пре ослободи нежељеног партнера.

Недуго после одлуке Епархијског суда, за време док Велики Духовни Суд пресуду није потврдио и тиме је учинио извршном, Ђорђе је саставио тестамент. Мада се раније током неформалног разлаза, Ђорђе показао више него одмереним вративши практично сву имовину, како заједничку, тако и ону стечену уласком у брака, овај документ написан непуну годину пре смрти, открива и другу страну медаље - жељу да својој бившој супрузи, иза његове смрти не остави практично ништа. Наиме Ђорђе је последњег дана јула 1905. године у присуству тројице колега официра, у својству сведока, саопштио своју последњу вољу. Према овом документу, кућу у Нишу у вредности 12 до 14 хиљада динара требало је продати и део ових средстава (2400 дин.) искористити за зидање гробнице на Новом гробљу у Београду. Други, преостали део Ђорђе је наменио родбини.⁵³ Неколико стотина динара, остављено је нишким и београд-

⁵¹ Вулетић А, Исто, стр. 190.

⁵² Божићевић М. Љ, *Може ли бити развода брака и пре три године у случају кад једна парнична страна незнано куда у свет отумара*, Весник Српске цркве, 1908, 9/3, стр. 228-230.

⁵³ Брату Јовану Ђорђе је оставио хиљаду динара, а његовој четворици синова, Ђорђевићим синовцима, такође по хиљаду. Сину Ђорђеове рођене сестре Кате, Дими-

ским добротворним друштвима.⁵⁴ У тестаменту је изричито напоменуто да се бивша супруга искључује из било каквог наследства, а за његовог извршиоца одређен је Ђорђевићев брат Јован.

Раскол међу супружницима није остао познат само учесницима, правницима и сведоцима, него је путем штампе са овим била упозната и шира јавност. Искористивши као наслов један и данас популарни музички епilog комедије Јакова Игњатовића, лист *Политика* је у чланку (бр. 303 из 1904), *Бербери су први људи*, дао опис љубавних дешавања између "лакомислене" жене једног пензионисаног вишег официра и једног младог брице.⁵⁵ У чланку се са подсмехом наводило како је ово "ашиковање" најпре у земљи, потом у иностранству, било праћено почестим батинама због чега су и жандарми морали интервенисати. Брица је том приликом користио и своју тамбуру коју је према речима овог анонимног аутора "целу не олупа о њену већ проседу главу".

Мада имена актера ове љубавне афере у напису нису била наведена, Београђани, "они коју знају све што се у вароши дешава" сигурно су их одмах препознали. Престоница је у ово време (1905) бројала тек осамдесетак хиљада житеља, па личности уплетене у оваква збивања сигурно нису могли остати непознате.⁵⁶ Ово се нарочито односило на угледно грађанство, а нарочито на више офици-

трију остављено три стотине динара, а његовим двома кћерима, за мираз, по 1800. Димитријевићев син Градимир добио је такође суму од 200 динара. П. З.

⁵⁴ Брату Јовану Ђорђевићу је оставио 1000 динара, а његовој четворици синова, Ђорђевићевим синовцима такође по 1000. Сину сестре Кате, Димитрију Ђорђевићу је оставио 300 динара, а његовим двома кћерима, за мираз, по 1800. Димитријевићев син Градимир добио је такође суму од 200 динара. По 100 динара остављено је Дому напуштене деце у Београду, Дому сиротиње у Нишу, Дому стараца и старица у Београду, као и Дому глувонемих у Београду. Две стотине динара остављено је и за осам најсиромашнијих нишких породица. П. З.

⁵⁵ Песма *Бербери су први људи* представља заправо музички епilog комедије Јакова Игњатовића *Адам и берберин први људи*. Прво издање ове "шаливе игре у четири радње" објавила је Српска књижевна браћа М. Поповић 1881. у Новом Саду. Саму песму објавио је касније Славољуб Лжчар у *Албуму српских песама (100 српских народних песама за гласовир)* (Collection Litoff, London, Boston, Paris). Албум, Архив Музиколошког института. Податке о овом добио сам захваљујући колеги Александру Васићу коме се овом приликом најсрдачније захваљујем.

⁵⁶ Године 1905. Београд је бројао 80 747 житеља. *Историја Београда*, 2, Београд 1974, стр. 271.

ре и њихове супруге, којих је у целој земљи било једва неколико стотина.

Личности везане за ову "нотицу" данас су нам још познатије, при чему се не мисли само на главне актере, Јелисавету, Цају Ванлијћ и њеног љубавника берберина Љубомира Гостиварског. Познат нам је и аутор овог чланка као и његови могући извори. Према сведочанству, касније искоришћеном и на суду, аутор написа био је сарадник *Политике* Душан Николић. Његов пак текст настао је на основу причања Андреје Ковачевића електричара, иначе Љубомировог шурака. По другој верзији Николићев извор био је писар теразијског кварта, неки Андра који је добивши од Цаје суму од 70 динара, уништио неке пријаве "о Цајином терању у кварту".⁵⁷

Развод Ђорђа и Јелисавета, Велики Духовни суд потврдио је 23. марта 1906. Само четири дана након овога, 27. марта, у својој кући у Нишу, Ђорђе Ванлијћ је умро.⁵⁸

Разводом односно, Ђорђевом смрћу ова супружничка афера изгледала је окончана. Но, материјални интереси, нарочито једне од страна, продужили су је још за извесно време. Јелисавета је наиме поднела захтев за пензију позивајући на чињеницу да због врло кратког рока, од свега четири дана између пресуде и Ђорђеове смрти, она њему није била званично уручена. Пошто на овај начин пресуда о разводу наводно није постала правоснажна, Јелисавета је правно-формално, у тренутку Ђорђеове смрти и даље била у брачном стању. Тиме је према Закону у Чиновничко удовичком фонду била легални потраживалац пензије у висини од 1920 динара годишње. Оваква Цајина аргументација ипак није наишла на одобравање због чега је коначном пресудом Апелационог суда од јануара 1907. она изгубила спор. Велики Духовни суд, како је у образложењу наведено, био је другостепена и последња инстанца, против које није било даљих правних средстава. Одлука овог Суда била је одмах извршна те је Цаја у тренутку Ђорђеове смрти и правно била у небрачном стању.⁵⁹

Упркос губитку права на пензију, Цаја Ванлијћ ипак је остала релативно ситуирана, јер су сва њена потраживања, а конто мираза,

⁵⁷ Документ у власништву породице.

⁵⁸ П. З.

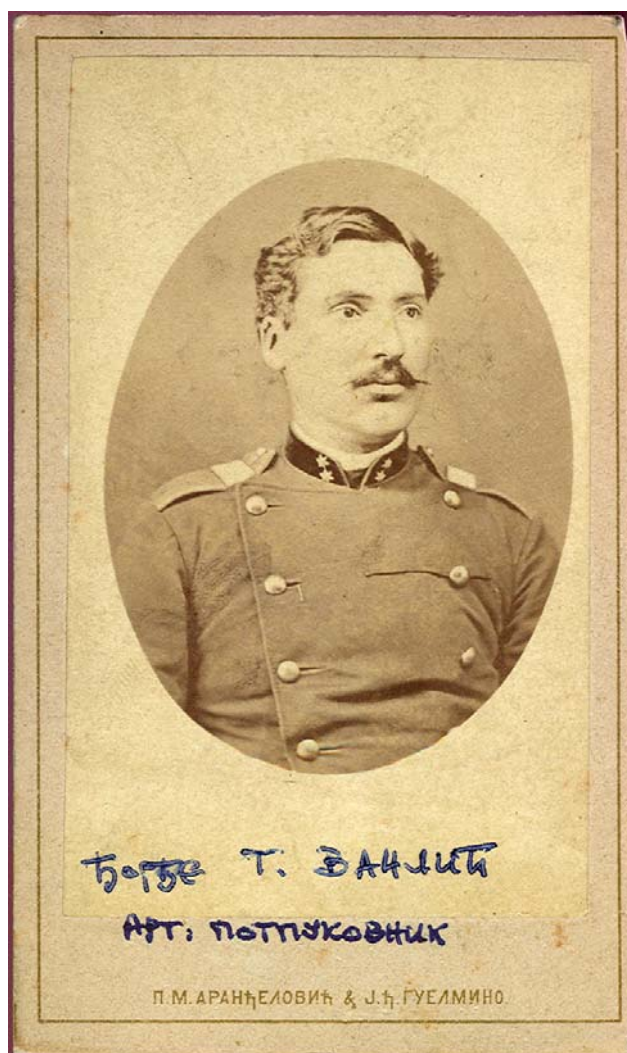
⁵⁹ Исто.

уговорена још у Неготину, била у потпуности исплаћена, како за живота (Ђорђева) тако и недуго после његове смрти. Последња средства у висини од по 1500 динара исплатио је покојников брат Јован у априлу 1906. и јулу 1907. после чега се Цаја одрекла сваког даљег потраживања.⁶⁰

Сви наведени моменти говоре у прилог чињеници да је брак Јелисавете и Ђорђе Ванлија био све само не оригиналан. Његов чак настанак, а затим и трајање, у светлу социјалних, друштвених, материјалних и других околности представљају готово потпуну стереотипију, а само један елемент - развод дели га од десетине хиљада других. У крајњој линији чак и формални узрок његовог окончања, неверство једног од супружника, припадало је управо оним најучесталијим разлозима брачног разлаза. Заправо, једини суштински разлог развода била је лична природа једног или оба супружника, у чије се тумачење омеђени документима као и правилима историјске науке ипак не можемо упуштати.

Јелисаветин животни пут, након развода и Ђорђеове смрти, остаје нам надаље потпуна непознаница, пошто документа у приватном породичном поседу, из тада разумљивих разлога, не помињу више чак ни њено име. Није познато чак ни то када је умрла, нити где је сахрањена. Остали смо ускраћени и за одговор да ли је са својим брицом коначно нашла заједничку срећу.

⁶⁰ Судаћи по суми и динамици исплате ради се о оних заосталих 120 уговорених динара, а 6% камате не годишњем нивоу. П. 3.

ПРИЛОГ

Белешка

Из које се види, колику сам суму издао Цаји а колику сам до развода брака утрошио на парнице и других трошкове.

бр. *З а ш т а* Колико Др. пр.

1.	<i>Приликом споразумног развода у Неготину дао сам јој у готовом новцу</i>	14 000	
2.	<i>За експедицију ствари од Неготина до Радујевца и одавде до Београда као и за путни трошак до Београда</i>	100	
3.	<i>За моје путовање и моја 2 сапутника до Фаркашдина (Фаркашдин) и обратно за трошкове где је и нађена</i>	150	
4.	<i>За два уверења, добивена једно од општине Фаркашдина а друго од свештеника</i>	20	
5.	<i>За писмене жалбе и путовање до Фаркашдина и набављену мушкету Сави Поповићу</i>	100	
6.	<i>За препис уверења са маџарског на српски Министарству иностраних дела</i>	10	
7.	<i>За препис уговора закљученог између Цаје и Љубе Бербера Кварту терзијскоме</i>	5	
8.	<i>За вађење Криштенице и Венчанице саборној и полицијској управи</i>	6	50
9.	<i>За таксу дату на тужбу поднету против Цаје духовном суду</i>	50	
10.	<i>За поштарину преко Панчева за тражени одговор од Цаје духовном суду</i>	50	
11.	<i>За састав пресуде и дате ми Н. Н.</i>	30	
12.	<i>За препис поднете тужбе од стране Цајине великом духовном суду Н. Н. из духовног суда</i>	20	
13.	<i>За препис свију докумената преписана уза жалбу против Цаје Милошу Н. Чиновнику</i>	10	
14.	<i>За препис белешке вођене у духовном суду приликом рочишта писару Н. Н. духовног суда</i>	5	50
15.	<i>За савете и прегледана и разматрана акта код Ниш. суда по тужби Цајиној Љуби Обрадовићу адвокат.</i>	24	
16.	<i>За прикупљене разне гласове за Цају Перси Ђорђевићки</i>	14	
17.	<i>За учињени покушај да се од Цаје добије моја обавеза и путовање до Панчева (даље нечитко) Берберину</i>	70	
18.	<i>За разне учињене трошкове ситније природе и напојнице поје-</i>	50	

	<i>диним лицима</i>		
19.	<i>За судске таксе положене Нишком суду за продуживање рокова за рочишта</i>	40	
20.	<i>За мој први долазак у Београд и повратак са учињеним разним трошковима</i>	60	
21.	<i>За мој други долазак у Београд и повратак у мџу (месецу) Октобру и пробављено време у Београду</i>	100	
22.	<i>За мој трећи долазак у Београд и повратак у мџу Октобру и Новембру и пробављено време</i>	100	
23.	<i>За мој четврти долазак у Београд и повратак као и проналазак Цаје у Н. Бановац и разни трошкови</i>	200	
24.	<i>За мој пети долазак у Београд и повратак за рочиште у мџу Јануару 906г и трошкови</i>	80	
25.	<i>За учињено измирење са Цајом у погледу моје обавезе дао сам јој</i>	4000	
26.	<i>За таксу дату суду Београдскоме за учињено мирење</i>	14	
27.	<i>За учињени а опроштени трошкови приликом суђења који ми је суд досудио ушао је напред</i>	---	
28.	<i>Љуби адвокату за његов рад по парници код суда</i>	420	
	<i>свега</i>	19 310	
29.	<i>На име издржавања за 31 мџа почев од априла 1902. г па до конца окт. 904. год рачунајући месечно по 120 др. (динара)са поштарином издатом у готову</i>	3720	
	<i>Услед потребног новца за исплату учињену мирењем, око задужења куће утрошио сам</i>	23 030	

- Фаркаждин (пр. аут.)

Milić Milićević

**UNFAITHFULNESS OR DIVORCE OF AN OFFICER'S
MARRIAGE**

S u m m a r y

Although general statistics of the divorces in Serbia of the end of 19th century are relatively well known, historiographic records based on the supposition, or, the analysis of the individual cases, practically do not exist. This defect is even more observable if we consider the fact that Serbia was on the top of the European scale in divorce rate, and that this percentage was continually growing from 1883 to 1908, amounting from 1,2 to even 1,5%. In spite of this high numerical index, divorce has rarely been spoken of, and even more rarely written about; this fact has consequently reflected upon historiography as well.

Marriage dispute between Jelisaveta, maiden name Kalabić, and the artillery lieutenant colonel Đorđe Vanlić represented one of the usual, but obviously unknown examples confirming this occurrence. It was due to the help of successors that have been to this very day in possession of the relevant material, that analysis could be effectuated.

It is possible to establish, according to this material, that the above-mentioned marriage was entirely a stereotypical one, that did not differ in any of its segments from the other communities of the kind. Marriage was signed according to written and unwritten laws of the time, and his decades-long duration was in accordance to that as well. Neither social nor financial issues have represented obstacles to this marriage. On the contrary, those issues have represented its pillars. Nevertheless, after more than two decades, this marriage started to fall apart – the separate living, in the first place, led to the formal divorce, based on the allegation of the proved marital unfaithfulness. Judging by all this, the main cause of this divorce lied mostly in personal, and by no means in financial, social, or other issues.

Keywords: officer's marriage, unfaithfulness, divorce.

Чланак примљен: 29. 03. 2010.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 01. 11. 2010.